

Kinczler Zsuzsanna

A felvilágosodás hatása az Egyház liturgikus életére — I.

A felekezeti háborúk lezárultával új szakaszába lépett az egyháztörténet. Az orthodoxia kora után, talán éppen ennek ellenhatásaként a vallásos érdeklődés meggyengült. Az új, kialakulóban lévő kultúra folyamatosan távolodott az Egyháztól. Az Egyház maga is az új eszmék és az új szellemiség hatása alá került.

Kinczler Zsuzsanna egyházzenész, kántor, az Evangélikus Hittudományi Egyetem egyházzene tanszékének adjunktusa. Az alábbi tanulmány a 2007 májusában megvédett DLA-értékelésének átdolgozott részlete.

A reformáció utáni egyháztörténet legfontosabb ténye ez a szellemi átrendeződés és az egyház kulturális megítélésében bekövetkező változás. Az átalakulás eszmei vonatkozása az olvasottabb rétegek körében végbemenő elfordulás az egyház transzcendens világnézetétől, valamint egy új, a hagyományos értékektől független világ- és életszemlélet létrejötté. Ezt a folyamatot nevezzük felvilágosodásnak.¹

Bár XVIII. századot a felvilágosodás jellemezte, nem ez volt az egyetlen szellemi áramlat ebben a korban. A felvilágosodást megelőzően nyert teret Németországban a *pietizmus* erőteljes vallási áramlata, amely a XVIII. század második felében újra megerősödött, sőt 1814 után nyíltan szembefordult a felvilágosodás teológiájával. A lutheránus egyház életében mindvégig jelen volt a *harcos orthodoxia* is. A teológia elvesztette azt az egységességét, amely az orthodoxia korát jellemezte. A dogmatikai meggyőződés szerinti széttagoltság elsősorban a teológusokat és a lelkészeket érintette, de rajtuk keresztül természetesen magukat a híveket is. Hogy az egyház hol és milyen mértékben került a felvilágosodás hatása alá, az területenként változott. Az új szellemi áramlatot azonban a német teológusok túlnyomó többsége befogadta, s ezzel a protestantizmus erőteljes átformálódása megkezdődött.

A felvilágosodás az emberi ésszel felfogható és megtapasztalható dolgokra összpontosított, ezt állította a középpontba. Ez volt az ún. *természetes rendszer*. Minden olyan történelmi jelenség, amely nem egyezett az értelem követelményeivel, elhajlásnak minősült. Csak az általános érvényű igaz — hirdették a felvilágosodás követői. A kultúra szakított történelmi kapcsolatával, az Egyházzal, de szakított a vallásosság általános formáival is. Polgári kultúra volt kialakulóban, amely harcot vívott önállóságáért. Tudatosan szakítani kívánt a korábbi hagyományokkal, s a megelőző korok dogmaival. Bár a német polgárság nem állt olyan szkeptikusan szembe az egyházzal, mint az a franciákat jellemezte, de egyházszeretetükből ők is sokat vesztek. Hagyományaiktól egyre távolabb kerültek, s a társadalomban növekedett az egyház iránti közöny.

¹ HEUSSI 393.

A felvilágosodás hatására Európa több országában megindult az állam és az egyház szétválásának folyamata. Ahol viszont ez nem történt meg, például Poroszországban, ott az abszolutista uralkodók az egyház fölött, sőt az egyház istentiszteleti élete fölött is teljhatalomra tettek szert.

A felvilágosodás hatása az egyház életére

A felvilágosodásnak az egyház életére gyakorolt hatását az egyházzene és az egyházzeneszek, valamint a liturgia egyéb szereplői sorsának változásában, átalakulásában vizsgáljuk meg!

Az evangélikus egyházzene — a vásár- és ünnepnapra istentiszteleti zene, az esküvők, temetések és egyéb kazuáliák zenéje — az iskolai kórusokra épített.

A zenetanítás, amely a latin iskolákban még központi szerepet játszott, már a pietizmus korában veszített jelentőségéből, mivel a pietisták a zene érzelmi és érzéki hatásától féltették a növendékeket. A tudományok fejlődésével, az új típusú gimnáziumok kialakulásával a zeneoktatás teljesen háttérbe szorult. Csökkent a zeneórák száma, és megkérdőjeleződött a zeneoktatás fontossága. Az egyéb tanulmányok mellett a diákságnak a zenélésre nem maradt elég ideje sem. A templomi énekarban való éneklés nem számított többé előnynek. Aki muzikális volt, az inkább a templomon kívül kereste a zenélési lehetőségeket.

A változás különösen a *kurrendék*² körében követhető nyomon. A latin iskoláktól öröklött gyakorlat nem illett az új típusú iskolák pedagógiai elképzeléseihez, mert az effajta tevékenység rendszertelen oktatáshoz, s a növendékek korai önállósulásához vezetett. Kiemelt helyen szerepeltek a bírálatok közt az egészségre ártalmas hatások, mint például a közvetlen étkezés utáni éneklés vagy a hideg utcák is.³

² A kurrendék története a középkorba nyúlik vissza: a kifejezés a latin iskola alsó osztályosai-ból alakult kórust jelentette. Többnyire egységes viseletben (fekete köpeny, kalap és iszák), vezetőjükkel („praefectus”, „praecentor”, „auditor”), meghatározott időpontokban, pénzért és más természetbeli juttatásokért az utcán („vicatim”) és köztereken, vagy házról házra vonulva („ostiatim”), vagy épp a város, falu egyéb különleges alkalmain énekeltek. Egy szözlamban énekeltek, s megkülönböztették magukat az istentiszteleti szolgálatot végző *chorus musicus*októl. A kurrendék istentiszteleten ritkán énekelhettek, ha mégis, csak a kora reggeli vagy a hétközi istentiszteleteken. Sok helyütt a kántor vezetése alatt álló kurrendék így készültek a későbbi, énekarba való bekapcsolódásra. A humanizmus és a reformáció pártolta a *Musica circularist*, hiszen maga Luther is énekelt gyermekkorában kurrendéként Magdeburgban és Eisenachban, 1497 és 1501 között. A 30 éves háborút követően szerepük lassan leértékelődött. (Szászországban például már csak szegény emberek temetésén énekelhettek.) A *chorus musicus*szal kiegészülve már ebben az időben gondot okozott a nagy fizikai és hangigénybevétel az ádventi, karácsonyi és újévi éneklések alkalmával. Mindez veszélyeztette az istentisztelet liturgikus szolgálatát. A pietista körök sem támogatták, de a kurrendékre az igazi csapást a felvilágosodás és a racionalista pedagógia hozta. MGG, sub verbo *Kurrende*.

³ „Hogy néhány nagyvárosban a szűk utcák nyomott levegője, vagy az erős italok, a por, vagy maga az életstílus a jó, különösen a diszkant hangokat oly ritkává teszik-e, döntsék el mások.” Idézi Leupold egy berlini kántor írásából, ld. LEUPOLD 17.

Ez azonban mindig is így volt, de változott az ízlés, és a polgárság már nem tartott igényt házai előtt a rendszeres éneklésre. A sokszor kissé vaskos szövegek, a vidám dalok sem voltak divatosak már, s az új stílushoz nem illettek a fiúkórusok sem. 1789-ben a felső szőlők éneklésére Rellstab⁴ „egyszerű asszonyokat” javasol. A társadalmi átalakulással a kurrendék fő bevételi forrásuktól estek el.

Az egyházzene leértékelődésével párhuzamosan a kántorok korábbi magas társadalmi rangja is megingott. Kevesebbet vártak el tőlük, s képzettségük is alacsonyabb szintű volt a megelőző korokhoz képest. Egy-egy állás betöltéséhez a kántoroknak és orgonistáknak nem kellett többé tudásukat bizonyítaniuk. Így a lelkészek és kántorok tudása és megbecsülése közti szakadék egyre szélesedett. Lassan a tanulatlan egyházi és egyéb templomszolgák (niedere Kirchenbedienstete) szintjére csúsztak vissza. Maga a „kántor” szó jóformán gúnynév, írta Schlimbach⁵ 1805-ben.

A liturgia fokozatos leépülésével az istentisztelet zenei elemei is fokozatosan tűntek el. Általános gyakorlatban csak a gyülekezeti énekek maradtak, melyek szerepe így jelentősen megnőtt. Az orgona elvesztette liturgikus funkcióját, viszont a gyülekezeti énekek szinte kizárólag orgonakisérettel szólalhattak meg. A felvilágosodás kora az istentiszteletek ünnepi, díszes jellegét nagyon fontosnak tartotta, s az ünnepi karaktert az orgona erősítette.⁶

Korábban az énekkarok nem csak a jövő kántorait, de a lelkészeket is nevelték. Az énekkarok megszűntével a lelkészek zenei képzettsége is fokozatosan romlott, pedig az oltári- vagy a szószéki szolgálat végzéséhez nekik is szükségük lett volna helyes hangképzésre.⁷ A lelkészek zenei képzése fontos feladat lett volna, „hogy amikor a gyülekezetben egy kollektát kell énekelniük, az úgy szóljon, mint egy pozan, ne mint egy éjkiürt”.⁸

Az orthodoxia szilárd szabályokat vezetett be, melyek megtartására gondosan ügyelt, és a kihágásokat keményen —szükség esetén akár rendőri erővel!— megtorolta. A felvilágosodás korában a tartományi és városi hivatalok egyre távolabb kerültek az egyháztól. Maguk a szuperintendensek azon az állásponton voltak, hogy az istentisztelet felépítésének és rendjének meghatározása a lelkész joga. Ahol a lelkészeknek nem volt teljes szabadsága liturgikus kérdésekben, ott a kisebb változtatásokat a gyülekezettel egységben kellett

⁴ Johann Carl Friedrich Rellstab (1759–1813) berlini zeneszerző, zenekritikus.

⁵ Georg Christian Friedrich Schlimbach (1759–1813) kántor, tanár. 1805-ben Berlinben dolgozott a *Berlinische Musikalische Zeitung*-nak.

⁶ „Ünnepélyes, telt, harmonikus és szent hangjakkal (Tönen) az áhítatot és a vallásos érzéseket kell erősíteniük”. ALBRECHT 173.

⁷ „A prédikátorok nyers és hamis hangon intonálják a kollektákat és az áldásokat (Segensprüche), míg a kántorok és a gyülekezetek oly éles hangon respondeálnak, hogy az egész ember összerándul.” *Allgemeine Musikalische Zeitung*, 1805.

⁸ *Musico-Theologia*. Bayreuth und Hof 1754.

végrehajtaniuk, míg a nagyobb változtatásokat felsőbb egyházi szervekkel kellett jóváhagyatniuk.⁹

A felvilágosodás eszmei áramlata az 1770-es években érte el csúcspontját a német teológiában. Mivel a leírt formulák megváltoztathatóságának jogát senki sem vitatta, ekkor kezdődött meg az istentiszteleti rendek hivatalos átformálása is. Három markáns irányzat különíthető el egymástól. Az első követői teljesen el akartak szakadni minden ágendában található kötöttségtől. A második irányzat új ágendát szeretett volna bevezetni, új, a korizlést tükröző istentiszteleti rendekkel, míg a harmadik irányzat követői többé-kevésbé még támaszkodni kívántak a régi, bevett szokásokhoz, hagyományokhoz.

Az egyházi vezetők csak két szempontot tartottak szem előtt a változtatások elbírálásában: ne tűnjék teljesen újnak a megváltozott rend, illetve a gyülekezetek maguk ne emeljenek panaszt. Ezen alapelvek szerint jutottak el Németországban a XVIII. század végére addig, hogy alig volt már lelkész, aki a régi rendet ismerte és követte volna. A gyülekezetek többsége egymás után hagyta el a régi formulákat, először csak megváltoztatta, majd saját vagy másoktól kölcsönvett elemekkel helyettesítette azokat. Olyan gyülekezet, aki lelkésze ellen a változtatások miatt hivatalosan panaszt emelt volna, ha a lelkész óvatosan és körültekintően járt el, a fennmaradt dokumentumok alapján nem volt. A feljegyzésekből azonban kiderül, hogy a kisebb városi, illetve falusi gyülekezetek a szuperintendenseknél kevésbé voltak türelmesek.

A liturgia felvilágosodáskori felbomlását tudományos részletességgel nyomon követni lehetetlen. A fennmaradt iratokból és feljegyzésekből összerakható általános kép azt mutatja, hogy a felvilágosodás terjedésében a területi megoszlás igen nagy volt. Poroszország, Szilézia, Thüringia, Szászország egyes részei és különösen Lipcse városa¹⁰ jobban ragaszkodtak a régi hagyományokhoz, mint más területek. Szászország nagyobb részén, Mecklenburgban és délen, Nürnberg városában, a liturgikus éneklés mindvégig megmaradt, míg másutt a változás sokkal gyorsabban haladt. A liturgikus életet egy 1914-es tanulmány így jellemezte: „A történelem nélküli individualizmus sivataga”.¹¹

⁹ „Soha sem voltak az egyes gyülekezet olyan szabad, mint akkoriban. ... Ugyanakkor az sem vált soha olyan világossá, mint akkor, hogy a lelkész a gyülekezet ura.” *Zeitschrift für Theologie und Kirche* XVI. kötet.

¹⁰ „Lipcseben töretlenül élt ugyan az ún. *katolisierender Form*, de még ott is érezhető volt a zenetanulás fontosságának háttérbe szorulása. „Ismeretes, hogy tartományunkban a legtöbb helyen énekelik a kollektát (Kollekten) és a szerzési ígéket; nem is beszélve a *Dominus vobiscum*-ról, a Glóriáról, az intonációkról és azok responzumáról (Responsorien). Hogyan lehet akkor mégis az, hogy a legtöbb lelkész igen rossz énekes, száználmas hangokat ad ki mind intonálásakor, mind a kollektánál? Némelyiküknél úgy tűnik, egyáltalán nincs is hangja, s a dallam ismeretlen fogalom. Némelyikük egyáltalán nem tud hangot adni, visszaadni vagy megtartani. Milyen fájdalmasan gurgulázza némelyikük a szerzési ígéket, vagy a kollektát halottak mellett vagy temetési alkalmakon. Az érthető, hogy egy prédikátornak az éneklés nem elsődlegesen fontos; de akkor miért nem gyakorolják az éneklést az iskolákban és egyetemeken; miért nem kapnak alapos képzést a hangszeres helyett a vokális zenében?”

¹¹ Franz RENDTORFF: *Die Geschichte des christlichen Gottesdienstes unter dem Gesichtspunkt der liturgischen Erbfolge*. 1914. Idézi ALBRECHT 86.

Luther korától kezdve az evangélikus istentiszteletnek két fő formája volt. A nagy városokban a középkorból örökölt formák és szokások a felvilágosodás koráig nagyjából változatlanok maradtak. A napi és heti istentiszteletek teljes köre megmaradt. A diákok és a templomi előljárók (Domherren) részvételével az istentiszteletek nagy részét latinul végezték. A kisebb városi és falusi templomokban, ahol nem voltak a fensőbbiségek által támogatott énekkarok, az istentiszteletek az egyszerű német rend szerint folytak (vö. Luther: Deutsche Messe). A két istentiszteleti forma között a lényegi különbséget a művészi szintű egyházzene jelentette. A felvilágosodás hatására az egyházi rendeletek, kórus-szabályzatok, ágendák és kancionálék tanúsága szerint eltűnt a dómok és falusi templomok közötti szintkülönbség.

A hivatalos egyházi iratokat az egyes lelkészek szabad irodalmi gyakorlata váltotta fel, s csak néhány tartományi egyház (Landeskirche) követelte meg lelkészeitől a régi ágendák használatát. A XVIII. század második felében volt, hogy az egyházi hatóságok —a felvilágosodás jegyében— új ágendákat adtak a lelkészek kezébe, pl. Poroszországban 1789-ben. Ezek azonban többnyire magánágendák voltak, s bevezetésük nem volt kötelező. A lelkészek nagy része önállóan és szabadon hasznosította őket. A XVIII. század második felétől sorra jelentek meg új kiadványok. Könyvekről nem beszélhetünk, inkább csak szórólapokról és füzetekről. Újdonság volt e korban az újságcikk — soha nem írtak és olvastak ennyi folyóiratot, mint ezekben az időkben!

Felvilágosodás és istentisztelet

A felvilágosodás embere, félreállítva a külső tekintélyeket, a hitéleten belül is a szabadságot kereste. Úgy gondolták, az önmegismerés és a saját belső világ felé fordulás a felvilágosult és kiművelt személyiség felépítésének eszköze. A vallás és a hit a felvilágosodás kori ember számára elszakadt a kinyilatkoztatástól, s csak erősítette a pusztán szellemi, keresztény igazságokat. Tanításuk szerint minden ember legbensőbb énjében megvan a vallás három fő eleme: Isten, az erény és a halhatatlanság. A vallás az egyes ember benső lelki dolga, s ez a vallásosság része az emberiség kulturális fejlődésének. A természetes vallás (natürliche Religion) nem Isten, hanem az ember tetteit, az ember vallási értelemben vett cselekedeteit állította a középpontba.

Az új tanítás alaposan átformálta az egyház istentiszteleti életét is, hiszen az istentiszteletet nem tartották többé isteni eredetűnek, hanem csak az emberek által szabadon szervezett *alkalom*nak. Istentiszteletre csak az ember tökéletlensége miatt van szükség, tanították; mely azonban a cél, a felvilágosultság magas fokának elérése után szükségtelenné válik.¹²

¹² „Azt a tévedést már régen legyőztük, hogy istencsereiteinket azért tartjuk, hogy Őt magát tökéletesebbnek hirdessük s dicsőségét növeljük. Mindannyian abban hiszünk, hogy minden méretünk történt, hogy az Isten iránti szeretetet és Istenbe vetett bizalmat, a felebarátunk iránt ér-

A XVIII. század második felében számtalan írás, könyvecske, újságcikk foglalkozott a vallási és egyházi élet elméleti és gyakorlati kérdéseivel, és így a liturgia reformjával is. Ha a liturgia az emberi kultúrfejlődés része, s így annak változtathatósága nem kérdéses, az emberi tudást, a megszerzett tapasztalatokat és ismereteket kellett kövesse. Míg a változtatások szükségességével a racionalizmus¹³ csak elméletileg foglalkozott, a felvilágosodás gyakorlati lépéseket tett. Feladatuknak tekintették, hogy a reformáció *reformjait* tovább vigyék, a liturgikus és szentségi formákat megváltoztassák, szükség esetén elhagyják. Luther álláspontját a liturgikus éneklésről a kora nem túl kiművelt viszonyaiba való beletörődésnek tartották, s a liturgikus forma mércéjének saját korukat tekintették. Vallották és hitték, Luther szellemében cselekszenek, mikor a kultúrában tett előrelépést a liturgiára is vonatkoztatták.¹⁴

A mindenkori liturgia mércéje tehát az adott kor szelleme és ízlése. Ez a tétel vezetett a liturgia folyamatos felbomlásához. A liturgikus elemeket sorra mellőzték, mert azok —úgymond— gyöngítik a figyelmet, könnyen mechanikussá válhatnak, s ezzel a babonás hitet szolgálják.¹⁵

A liturgikus forma e kornak érdektelen, érthetetlen rendőri törvény. Maga az istentisztelet szó is megváltozott, helyette istendicséretet (*Gottesverehrung*) vagy egyszerűen csak vasárnapi összejövetelt említettek. Az új szóhasználatban a lelkész egyenlő lett a tanítóval, a prédikáció a tanítással. A gyülekezet sem gyülekezet többé, hanem közönség, hallgatóság. A templom valamiféle előadóterem. Az elvont és filozófikus tanításokkal foglalkozó felvilágosodás kiiktatta a történelmi bizonyosságot, az egyszeri és látható kinyilatkoztatást: Jézus Krisztus hús-vér emberré válását. Az általánosságokat felvonultató tanításnak így nem volt az istentisztelet testére sem szüksége. A kétpólusú, prédikációra és úrvacsorára épülő istentiszteleti forma fokozatosan elveszett, az úrvacsoraosztás elszakadt a főistentisztelettől, függelékessé vált. Az összejövetelek

zett szeretetet, szorgalmat, jó cselekedeteket, nyugalmat, és a jövőbeni üdvösség reményét bennünk erősítse.” SALZMANN: *Gottesverehrungen*. Dessau 1781.

¹³ A német racionalizmus fő képviselője, Immanuel Kant (1724–1804), a königsbergi egyetem filozófiaprofesszora volt. Munkáiban nem kérdőjelezte meg, de vizsgálta az emberi tapasztalás körét meghaladó transzcendens valóság meglétét. Lerombolta a hagyományos elméleti istenbizonyítékokat. Az ember csak úgy ismerheti meg a dolgokat, ahogy azok neki megjelennek (*phainomena*), és nem úgy, mint amilyenek valóságosan (*noumena*). Vallásfilozófiája szerint a gondolkodó ember az etika feltétlenül elvezeti a valláshoz. A vallás nem egyenlő a morállal. A vallás felismerés, kötelességeink isteni parancsként való felismerése. HEUSSI nyomán.

¹⁴ „... egy új liturgia igénye senki által, aki gondolkodó embernek tartja magát, nem megkérdőjelezhető. A liturgia megváltoztatására való törekvés, a városi és vidéki templomok üressége, az istentiszteleti történések iránti érdektelenség, s így a kevésbé iskolázott istentisztelet-látogatók között vallási ügyekben tapasztalható könnyelműség épp elég érezhetően bizonyítják, hogy korunknak a tudományok és a felvilágosodás által nemesebb szelleme az istentiszteleti történésekben elődeink szellemét és hangját nem tartja elfogadhatónak.” *Handlungen und Gebete beim Gottesdienst in Kurland*. Königsberg 1792.

¹⁵ „Mert a sok és hosszú éneklés, olvasmányok és zene a prédikáció előtt a hallgatóság figyelmét gyengíti.” *Kleine auserlesene liturgische Bibliothek*. Bd. 4, Gotha 1796.

központi eleme a tisztán szellemi, azaz a prédikáció lett.¹⁶ A *de tempore* rend felbomlott, az istentiszteletek a polgári élet eseményeihez igazodtak.

1783-ban Dessauban jelent meg egy irat *Bedenken eines lutherischen Geistlichen über die Mängel seiner Kirche* címen, melyben a névtelenül maradt lelkész egymás mellé állította az istentisztelet bevett rendjét, s a mintául és célul kijelölt megfelelőnek vélt rendet.

Bevett

Gyülekezet: Reggeli ének

Lelkész: Gloria in excelsis

Gyülekezet: Kyrie

Lelkész: Kollekták (énekelt)

Lelkész: Epistola

Gyülekezet: Mi valljuk ...

Lelkész: Evangélium

Gyülekezet: Főének

Gyülekezet: Jézus Krisztus, itt vagyunk ...

Lelkész: Prédikáció

Gyülekezet: Ének

Lelkész: Verzikulus

Lelkész: Imádság (énekelt)

Lelkész: Áldás (énekelt)

Gyülekezet: Ének

Megfelelő

Gyülekezet: Ének

Lelkész: Evangélium

Gyülekezet: Főének

Gyülekezet: Jézus Krisztus, ...

Lelkész: Prédikáció

Gyülekezet: Ének

Az istentiszteleti rend ily nagyfokú megváltoztatására egyre több helyen került sor. Prágából¹⁷ származik a következő rend:

Vasárnapi ének

Imádság

Prédikációs ének

Prédikáció

Könyörgő imádság

Sok ünnepnapot töröltek, gazdag liturgikus és zenei hagyományával együtt, végül a tisztán liturgikus, azaz a mellékistentiszteletek¹⁸ eltörlésére került sor.

¹⁶ „A díszesség csak a gyülekezet kis részében emeli az áhítatot, ám a többség, akikre inkább kell figyelni, ritkán elég iskolázott ahhoz, hogy a célt és az eszközt egymástól meg tudja különböztetni, bármennyit is beszélnek neki róla; a túlhangsúlyozott ceremóniák az érzéseket a valódi istendícsérettől mellékes körülményekre terelik; az embernek elég a látás és a hallás, s máris elfelejt gondolkodni. Ha a ceremónia valamennyire megérinti, az csak homályos érzelmeket jelent, melyek általában csak pillanatnyiakként s az élet egészére nincsenek hatással, ha viszont az ember az érzéseinek kevesebbet talál, akkor már csak a maga szórakoztatására is kénytelen az értelmét foglalkoztatni — írja egy prágai prédikátor, *Liturgische Aufsätze*. Prága 1798. Idézi: LEUPOLD 27.

¹⁷ *Liturgische Aufsätze*. Prága 1798, idézi LEUPOLD 29.

¹⁸ „Ahol a felvilágosodás megtörtént, ott voltaképpen már nincs szükség istentiszteletre. Például Nürnbergben is felismerték ezt, mikor eltörlték a hétközi istentiszteleteket, azzal a meg-

A liturgia szétesett, a liturgikus rend felbomlott. Már nem beszélhetünk sem liturgikus, sem zenei formákról. Az istentisztelet egyetlen zenei eleme a gyülekezeti ének maradt.¹⁹

A felvilágosodás hatással volt a templomépítészetre is, bár teológusaik templomépítéssel kapcsolatos elképzelései korántsem voltak egységesek. Két fő szempontot azonban megfigyelhetünk: a templombelső elhelyezésének igazodnia kellett a fő elváráshoz, azaz mint egy előadóteremben, a prédikációnak minden helyről jól hallhatónak kellett lennie. Másrészt mivel a XVIII. században gyakorlattá vált, hogy a gyülekezeti tag saját énekeskönyvet²⁰ használjak, a templomtérnek világosnak kellett lennie.

Liturgikus tételek a felvilágosodás korában

A. Állandó részek (ordinárium)

A XVIII. század második felének ágendáiban már alig találunk zenei kivitelezésre utaló nyomokat. A Kyrie, Credo, Mi Atyánk, Szerzési igék, Salutatio stb. dallamai csak a korábban kiadott s e korban újra nyomtatott ágendák függelékében maradtak fenn. A felvilágosodás követői a korábbi ágendákat átdolgozták, s e munka eredményeként a liturgikus dallamok szinte kivétel nélkül eltűntek. A változás az énekeskönyvekben is megfigyelhető.²¹ A lelkészeknek ebben a korban is szabad volt a régi ágendák használata, de erre —már csak igen gyatra zenei képzsük miatt is— nemigen került sor.

Ha szigorúan követjük e kor gondolkodásmódját, érthetővé válik, hogy az állandó változatosságra való törekvés, az unalmat elkerülni vágyó istentiszteleti szerkezet megvalósításának első és legfontosabb lépése az állandó részek, azaz az ordinárium háttérbe szorítása, illetve teljes elhagyása volt. Míg az ordinárium régi gregorián dallamait a XVI. és XVII. században a strófikus gyülekezeti énekek szorították ki, addig a felvilágosodás kora a régi protestáns korálokot egyházi hangnemeik és a gregoriánból átvett dallamviláguk miatt nem kívánta megtartani. A kor teológusai szerint Luther Credo-éneke (Wir glauben) unalmas, Sanctus-éneke (Jesaja dem Propheten) rosszul szerkesztett, szörnyű. A meglévő dallamokat vagy alaposan átszerkesztették, vagy helyükbe

gondolással, hogy nincs már rá oly nagy igény, mióta mindenki maga gazdagíthatja vallási ismereteit." ALBRECHT 88.

¹⁹ „A XVIII. és XIX. század határéveiben már csak sivár pusztaságot, a régi dicsőség szegényes romjait mutatta anyaszentegyházunk liturgikus élete.” JÁNOSSY.

²⁰ Az átköltések és a sok új korál miatt a gyülekezeti tagok már nem tudtak mindent fejből énekelni.

²¹ A XVII. század végéig a függelékben találunk gregorián eredetű tétteleket, a XVIII. században már inkább csak a magánjellegű kiadványokban, s itt is liturgikus korálokot (pl. canticumok, Te Deum- és litániadallamok, valamint verzikulusok).

új alkotásokat illesztettek. Ha megmaradtak az ordináriumtételek, a latin nyelv használatát bírálták.²²

Az ordinárium elhagyásával a bevezető gyülekezeti ének és a perikópa között csak egy imádság maradt, mert az imádságok „vitathatatlanul célrevezetőbbek és építőbbek, mint az egykor használt latin rezponzumok és litániák, melyek többnyire az üres templomtérben és minden haszon nélkül hangzottak hangzottak el.”²³

Megváltoztak az egyháztagek istentisztelet-látogatási szokásai is, melyért —legalábbis részben— a liturgiát tették felelőssé, „mert az embereket a szavak újra ismétlődő egyhangúsága gyaníthatólag nem inspirálja.”²⁴

A prédikáció-központú²⁵ istentiszteleteken természetes szokássá vált, hogy a tanult réteg csak a prédikációra érkezett, s annak végeztével el is hagyta a templomot.²⁶

A publikum figyelmének ébren tartására a prédikációt gyülekezeti énekekkel is meg lehetett szakítani.

B. A lelkész liturgikus énekei (Altargesang)

Az ordináriumtételek teljes elhagyásával a lelkész liturgikus énekei közé már csak az imádságokat, perikópát és az úrvacsorai elemeket (prefáció, Mi Atyánk és a szerzési igék) sorolhatjuk.²⁷

A fenti idézet esztétikai szempontokat említ. A kor dallameszménye a „szerzetesi” dallamokkal szemben az egyszerű hármashangzat-felbontásokat kedvelte. A dallamok igazi erejének a ritmust tartották. Mivel a szentírási szakaszok éneklése mellőz minden ütemet és ritmust, így szerintük csak lassan vonsozódnak.

²² „Ha ezeket a dolgokat (azaz a Glóriát, Credót) nem akarjuk megszüntetni, akkor az áhítat kevésbé lesz hasznos, s egyben félre is vezetjük azt a hallgatóságot, aki egyébként is annyira hajlamos a babonára és a miszticizmusra, hogy az érthetetlen kifejezéseket szent varázsszavaknak tekinti.” LEUPOLD 33.

²³ *Wagnitz' Journal*, 1809.

²⁴ ROLLE.

²⁵ Mind a pietizmus, mind a felvilágosodás a hívőkre gyakorolt pozitív hatásban s nem magában a kultuszban kereste az istentisztelet célját. Az istentisztelet tanító jellegének kiemelése nem csak a felvilágosodás és racionalizmus korát jellemezte, hanem már sokkal korábban az orthodoxyiát is. A prédikáció jelentőségének megnövekedése erre a korra tehető. Mind az orthodoxyiában, mind a felvilágosodás korában találkozunk a divatos prédikátorok megjelenésével.

²⁶ „Talán ott a templomokban még sok az énekelgetés, s így még az oly komoly hívők sem tehetnek saját retardálásukról”. *Berlinische Musikalische Zeitung*, 1794.

²⁷ „Ismeretes, hogy a legtöbb ember nem is gondol arra, hogy az, amit a prédikátor az oltár előtt énekel, az velük bármilyen kapcsolatban is lenne. Ha a prédikátor jó énekes, akkor csak a hangjára figyelnek, s arra nem, hogy mit imádkozik. Nem gondolnak arra, hogy ebbe az imádságba be is lehet kapcsolódni. Ha viszont a prédikátor rosszul és affektáltan énekel —többnyire így is van—, akkor teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy az éneklés mennyire zavarja az áhítatot. EISENSCHMITT: *Geschichte der vornehmsten Kirchengebrauche*. Lipcse 1795.

Felmerült a kérdés: alkalmasak-e egyáltalán szövegek éneklésre? Ha igen, mely szövegek alkalmasak arra? Mivel a kor ízlése szerint a zene érzetekkel, érzelmekkel, affektusokkal teli, ennek megfelelően csak szenvedélyt hordozó szövegekhez kapcsolható dallam.²⁸

1. Perikópa

Ahol megmaradt a perikóparend, ott az olvasmányok számát csökkentették. Többnyire csak egy olvasmány maradt, ehhez azonban sokszor rövid igemagyarázatot is fűztek. A teológusok úgy vélték, a több igeolvasás eredete abban keresendő, hogy a megelőző századokban az embereknek nem volt módjuk otthon nap mint nap Bibliát olvasni. Kritika érte a perikópát azért is, mert a liturgikus év alatt nem a teljes Bibliát olvasták fel. A lutheránus gyülekezetek erősebben ragaszkodtak a perikópához, míg a református gyülekezetekben a perikóparend fokozatosan eltűnt.

2. Imádságok (Kollekta, Mi Atyánk, Prefáció), Szerzési igék

Az imádság a felvilágosodás korában válságba került. Jelentősége elhalványult, mert e kor szerint az imádságban nem Istenhez szólunk, csak önmagunkat neveljük. Istennek nincs szüksége a hívek imádságára, hiszen mindent tud és lát. Ez a gondolkodás különösen is a litániát érintette, mely szerintük az egyház sötét századaiból való „kiabálás és nyavajgás”.

A régi századokba visszanyúló eredetű kollekta-imádság helyébe megható, megrázó (*rührendes*) imádság került, s az is inkább az istentisztelet elejére. Egyre nagyobb teret nyertek a szabad imádságok.

Az imádság gépiessé válásának veszélye a Mi Atyánk esetében tűnt a legnagyobbak. Az állandó ismételtetés elkerülésére több javaslat született: olyan ritkán mondják a hívek, amilyen ritkán csak lehet; változtassanak meg bizonyos szavakat; használjanak parafrázisokat.

Mindemellett mivel az imádság nagyobb teret enged az Isten felé irányuló köszönet és hála szubjektív kifejezésének, mint a felolvasandó igeszakaszok, nem számúzték az istentiszteletekről, sőt éneklésük szokása is szélesebb körben megmaradt, mint azt egyéb liturgikus tételek esetében megfigyelhetjük. A változatosságra való törekvés miatt azonban kerülendő volt a régi, bevett formulák használata.²⁹

²⁸ „Gondoljunk bele, hogy az éneklés eleven érzések kifejeződése. Ekkor már valóban nagyfokú értelmetlenség, ha valaki azt énekl: a mai napnak, Advent első vasárnapjának evangéliumát megírva találjuk Máté evangéliumának 21. fejezetében. Milyen képzelet lehet annak a természetéről és az éneklés szerepéről, aki az ilyesmit természetesnek, kellemesnek, vagy éppen áhítatot emelőnek tartja?” LEUPOLD.

²⁹ „Vannak olyan prédikátorok, akik éppolyan kevésbé tudnak helyesen deklamálni hangos imádság közben, mint énekelni. Következésképp növeli a figyelmet, ha a kollekta éneklésével több változatosság kerül a nyilvános istentiszteletet menetébe.” Uo. 50.

Míg a prédikációt megelőző liturgia folyamatosan elcsökevényesedett, addig ezzel párhuzamosan az úrvacsorai rész lassan levált a főistentiszteletről, önálló istentiszteleti formává alakult. (Bár keletkeztek új rendek is, az úrvacsora felépítése alig változott.³⁰)

A már Luther korában is ritkán énekelt prefáció 1800 körül teljesen eltűnt. Helyébe egy, a lelkész által énekelt énekvers került, melyhez szép számmal születtek új dallamok. A lelkész többnyire orgonakisérettel énekelt. 1804-ben, Magdeburgban III. Frigyes Vilmos elrendelte a prefáció elhagyását, s annak helyén gyülekezeti énekvers éneklését.

A szerzési igékben Jézus szavainak éneklése természetellenesnek tűnt, mert „ebben sem a kenyér, sem a bor említésekor nem az áll, hogy *énekelte*, hanem az, hogy *mondta*.”³¹ De ha olvasva is, az úrvacsora liturgikus elemei megmaradtak.

3. Passióéneklés

A prózai szövegek éneklésének gondolata itt is különlegesnek tűnt. A gyakorlat kettévált. A kisebb városi és főleg a falusi gyülekezetekben a passióéneklés ősi szokása töretlenül élt tovább, míg a nagyvárosokban új forma alakult ki. A passiót olvasták, s az egyes szakaszok közé gyülekezeti énekeket iktattak. (Ld. a mai evangélikus gyakorlatot!) Kivétel természetesen itt is akadt, pl. Gotha városa, ahol a passióéneklés régi szokásának megtartása mellett döntött mind a városi- mind az egyházi feljebbvalóság.

C. Hitvallás

A XIX. század elejéig sok helyütt találkozunk a hitvallás teljes elhagyásával. Ahol istentiszteleti elem maradt, ott igen különféle módon szóltatták meg. Gyakori volt csak prózában, azt is inkább csak parafrázisszerűen, de volt, ahol még énekeltek is. Többnyire Luther hitvalló énekét énekeltek. Volt, ahol a daltamot változtatták meg, volt ahol az eredeti szöveg helyett Klopstock átköltését használták.³²

Hitvallást sokszor csak akkor építettek be az istentiszteletbe, ha az illető a prédikáció témájához, vagy pedig keresztelő, esetleg úrvacsora alkalmából.

³⁰ „A latin prefációkat (Präfationes), melyeket bizonyos helyeken nagyünnepeken az úrvacsora (Kommunion) elején énekelnek, mint más egyéb latin tételeket is, el lehet hagyni.” Uo. 52.

³¹ „... darin heißt es weder bei dem Brot noch bei dem Wein: und sang, sondern: und sprach.” Uo. 50.

³² „Tegyük föl, hogy egy keresztény ember belép egy olyan gyülekezetbe, mely éppen e sorokat énekl: Mi valljuk, hiszünk ... Továbbá képzeljük el magunknak azt, hogy ennek a bizonyos kereszténynek a fülei még nem nagyon szokták meg ezt a verset, akkor elég érzéketlennek kellene lennie ahhoz, ha ez a strófa, melynek minden sora oly erővel bír, rá semmilyen hatást nem tenne. Ha viszont ezt minden vasárnap, vagy nagyon gyakran, mindig ugyanazon a helyen énekeljük, hamar észre fogjuk venni, hogy e sorok vesztenek erejükből, vagy épp teljesen el is vesznek azt.” Salzmann idézi LEUPOLD 25.

D. Áldás

A Luther által bevezetett ároni áldás helyébe szívesen tettek újtestamentumi áldásformákat, azzal az indoklással, hogy Krisztus sem használta az ároni áldást. Teljesen új szövegek is születtek, melyek inkább polgári jókívánságokhoz hasonlítottak, mint áldáshoz:

Nyugodjon rajtatok Isten áldása,
már az én kérésem ellenére is rajtatok nyugszik,
ha ti kegyesség és erény által
magatokat az ő áldására érdemessé teszitek. Adja Isten!
Adja nekünk, hogy örömtelien kövessük a tanulnívágást és az erényre
való igyekezetet!³³

A kollektához hasonlóan az áldásnál is inkább csak szövegi változtatásokat kívánt a felvilágosodás. Az áldást sok helyütt énekeltek.

E. Gyülekezeti énekek

A felvilágosodás kora a korábbi énekanyagot nagy mértékben megrostálta. Verseit átalakította vagy elhagyta, és sok új vers is keletkezett. Ez a kor a német költészet és a gyülekezeti énekkincs találkozásának újabb szakasza volt.³⁴

A gyülekezeti ének óda, tanító óda³⁵ megjelölést is kaphatott. Az óda az értelemhez szól, fogalmakat akar tisztázni, hiányosságokat tudással pótolni. Kedvelt témák közé tartozott a teremtett világ dicsérete, s a felebaráti szeretet, míg a bűnről és a sátán jelenlétéről szólni kerülendő volt. Isten könyörülő és jóságos Isten; Jézus ember, a legjobb ember.

A gyülekezeti énekek megszólaltatásában mindenki számára példaadó a herrnhuti³⁶ gyülekezet volt. A változatosságot jól szolgálta, ha a gyülekezet,

³³ Es möge Gottes Segen auf euch ruhen, / Auch ohne meine Bitte ruhet er schon auf euch, / Wenn ihr durch Frömmigkeit und Tugend / Euch seines Segens würdig macht. So gebe's Gott. / Er begeben uns stets erfreuliche Folgen unserer Lernbegierde und unseres Tugendeifers.

³⁴ Két énekszerző nevét kell mindenképpen említenem. Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769) a XVIII. század legolvasottabb írója volt. Vallásos költészetéből kiemelkedik a *Geistliche Oden und Lieder* című gyűjteménye, melyet a kor számos muzsikusa is megkomponált, így J. J. Quantz, C. Ph. E. Bach, J. Haydn és L. van Beethoven. Gellert versei bekerültek a gyülekezeti gyűjteményekbe is, bár szerzőjük elsősorban vallásos érzelemből született alkotásoknak szánta őket. — Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) tervezte ugyan önálló énekeskönyv megjelentetését, de erre sor nem került. Két gyűjteménye *Geistliche Lieder* címen jelent meg 1758-ban és 1786-ban.

³⁵ A másik kedvelt műfaj a dal, amely a szívhez szól, s a hit szent érzését kell kifejeznie.

³⁶ A Testvérgyülekezet (*Brüdergemeinde*) Nikolaus Zinzendorf 1722-ben alapította meg testvérgyülekezetét Herrnhutban, saját birtokán, ld. DÉRI Balázs: „Szép harmóniák, új dallamok». Az új Baptista Gyülekezeti Énekeskönyv — IV”, *Magyar Egyházzene* XIII (2005/2006) 44–45. E zárt közösségek a tartományi egyházak keretein kívül működtek, s a koráléneklés olyan eszményét teremtették meg, mely egészen a romantika koráig követendő példaként szolgált.

énekkar, orgona felváltva szólaltatta meg a gyülekezeti énekeket.³⁷ Az istentiszteletek színesítésére ezáltal ott is mód nyílt, ahol más egyházzene nem hangozhatott fel.

Rövid rezponzumok

A lutheri főistentiszteleten csak két helyen maradt rövid rezponzum,³⁸ a kollektát és a prefációt megelőző üdvözlés (salutatio) után. Egyrészt nem tulajdonítottak nekik különösebb jelentőséget, másrészt a változatosságot szolgálták.³⁹

Georg Adler szuperintendens 1797-ben önálló ágendát adott ki, melyben mind az imádságok, mind a lekiók éneklését megszüntette, míg a rövid rezponzumoknak szabad teret engedett.⁴⁰

Zinzendorf gróf, aki maga is mintegy 2000 éneket szerzett, az éneklésnek különleges jelentőséget tulajdonított. A herrnhuti közösségnek az istentiszteleteken kívül tisztán énekes alkalmak is voltak (Singstunde). A gyülekezetek összejövetelein nem volt prédikáció, a lelkész igeverseket olvasott fel, melyre gyülekezeti énekversek feleltek, s a tanult énekesekből álló énekkar dalokat, áriákat és motettákat adott elő. A herrnhutiakat lágy és visszafogott éneklés jellemezte. A gyülekezetet két nagy csoportra osztották (pl. házasok és függetlenek) a korálsorok éneklését megosztva köztöttük. A rezponzoriális és antifonális éneklés számtalan formája élt közösségeikben.

Ezt a liturgiát először Dessauban, a Basedow alapította „Philantropin” iskolában vezették be. Az iskola a fiatalok nevelését barátságos és szeretetteljes hangnemben és környezetben kívánta végezni, hogy ez által és a nevelést kiegészítő sporttevékenységekkel a felnövekvő nemzedék egészséges és életvidám legyen. A zene és a zeneórák az iskola mindennapjainak állandó részét képezték. Basedow utódja, Salzmann így ír: „Bárcsak minden diákunkat megtaníthatnánk, és eljuttathatnánk a népzene tökéletes művelésének bizonyos fokáig! Bárcsak amikor akarjuk, tehetség zeneészekből álló kórus állna rendelkezésünkre!” — A diákoknak szívből és művésziességgel nélkül, fegyelmetten, a belső tartalomra koncentrálni kellett énekelniük, amit többnyire clavecin kísért. Ehhez társult még két kedvelt hangszer, a hárfa és a fuvola. Nem vehetett részt olyan valaki az éneklésben, akinek képzetlen, érdes volt a hangja, mert ezzel megzavarta volna társai áhítatát is. — 1785-ben saját kórusgyűjteményt jelentettek meg *20 vierstimmigen Chöre in philanthropiischen Betsaale gesungen* címen. (Összeállítója Karl Spazier pedagógus, énekszerző és író volt. 1793-ban ő alapította *Berlinische Musikalische Zeitung*-ot. A gyűjtemény darabjai zeneileg Mozart és Reichardt stílusát idézik, olaszos dallamvilággal.

³⁷ Erre a mai evangélikus gyakorlatban példa a 300. ének (Először lépek oltárodhoz): a konfirmandosok versszakait a gyülekezet versszakai váltják. A gyülekezet különféle szempontok szerinti felosztására a felvilágosodás korában több példát is találunk. Férfiak–nők, idősök–fiatalok stb.

³⁸ A német–latin *Responsorium* a mai terminológiánkban rezponzum.

³⁹ „Valóban, a verzikus (Versikel) formája jól megfelel a felvilágosodás követelményeinek, mert megvalósítja a lelkész és gyülekezet megszólalásainak értelmes és eleven váltakozását. Ezek a rövid intonációk és rezponzumok (Responsen) foglalkoztatják a gyülekezetet, és mégsem fárasztják. Világosan érthető affektus költői kifejező eszközei, így éneklésük a gyülekezetet magát több mindenben érinti.” LEUPOLD 51.

⁴⁰ „Időközben a jó zenei képességekkel rendelkező tanárookra lett bízva, hogy hébe-hóba az imádságok előtt vagy után néhány kifejező szót énekeljenek, melyekre aztán a teljes énekkar vagy a gyülekezet válaszol, ezzel növelve az imádkozók áhítatát.” Uo. 52. — Jakob Georg Christian Adler (1756–1834), lelkész, a teológia professzora, orientalista. 1792-től szuperintendens Schleswig tartományban. Önállóan kiadott ágendája bevezetésre erősen racionalista jellege miatt nem került, de Adler munkásságát még legnagyobb ellenfele Claus Harms is elismerte és nagyra értékelte.

F. Egyházzene

1. Énekkar

A vasárnapról vasárnapra elhangzó kantáták is nyugös tehernek tűntek.^{41 42}

A kantátaéneklés szokása sok helyütt még a XIX. század elején is megtalálható volt, erről számos kismester munkája tanúskodik, így pl. Agricola, Braun, Emmanuel, Ernst és Friedrich Bach, Kellner, Kirchner, Krebs, Naumann stb. művei. Különösen a szász kántorok voltak szorgalmas kantátaszerzők. Értékes műveket azonban főleg azoknál találunk, akik tudatosan kívántak a régi formáknak új tartalmat adni.

Zenei szempontból jelentős változtatást a dalszerűsége való törekvés hozott. Sokszor találunk teljes kantátákat „Dal”, illetve „Óda” megnevezés alatt; mint láttuk a gyülekezeti énekek esetében, ez volt a kor két legkedveltebb műfaja. A barokk művészi kontrapunktikával felépített nyitókórusai helyett itt homofon kórustételekkel találkozunk, melyeket zenekari ritornellekkel színesítettek. Ritkák a fúgák és fugátók. Az áriák és duettek dalszerű szólamvezetése értelmetlenné tette az obligát hangszerkíséretet. A forma szabad virtuóz futamokkal és melizmákkal díszített hangszeres szonátává alakult, melyek a vokális közepső rész keretét képezik.

A régi formák eltűnésével együttjárt az egyes tételek átmenet nélküli egymáshoz kapcsolása. Általánossá vált a recitativók és áriák zenekari kísérete, majd a recitativók helyét homofón deklamált kórus recitativók, *Tutti — Recitative*, vették át.

Mivel a lelkészek a *de tempore* rendet és a perikópát szigorú rendszerességük miatt háttérbe szorították, liturgikus szempontból a kantáta is elvesztette értelmét, és értelemszerű helyét az istentiszteleteken.⁴³

A következő lépcsőben, ahol igény volt a kantátára, a kantáta szöveget is a lelkész határozhatta meg. A figurális alkotások új csoportja született gyülekezeti

⁴¹ „Az egyházzene ősisége nem bizonyítja a szükségszerűségét. A mi korunk megtisztultabb, a mi istentiszteleteink inkább a szívhez szólnak, mint a külsőségek felé fordulnak. Az énekek, és szellemdús intések elegendők a keresztény szívek építésére.” Steinberg, 1766; idézi LEUPOLD 53.

⁴² „Hogy az egyházzenet még egyáltalában fontosnak tartják, bizonyítja azt a türelmet, amivel a legtöbb helyen még figyelmen kívül hagyják rossz tulajdonságait. Csak egyes városokban jutottak el odáig, hogy teljesen nélkülözzék az egyházzenet. Forkel zenetudóst idézi LEUPOLD 53. — Johann Nikolaus Forkel (1749–1818) orgonista, zeneigazgató, a zenetudomány megalapozója volt. Az első Bach-életrajz írója, melynek mai napig nyúló jelentősége, hogy levelezésben állt két Bach-fiúval (Carl Philipp Emanuel és Wilhelm Friedemann), s ezáltal jutott olyan fontos adatokhoz, melyek különben a feledés homályába merültek volna.

⁴³ „... kellemetlen diszharmónia keletkezik, ha a kántor választja ki az egyházzenei műveket, az az ember, akinek semmi fogalma sincs arról, hogy a prédikátor miről is fog beszélni. Csak akkor várható el az egyházzenetől, hogy az összejövétel valódi célját szolgálja, az előadott igazságokat kellemes érzésekkel a gyülekezet szívéhez vezesse, ha a prédikátor maga választja ki a zenét. Akkor az az elmondandóknak megfelel, s a prédikátor úgy tudja alakítani beszédét, hogy az a zenéhez illeszkedik, s azt a zenében feloldja.” Salzmann: *Gottesverehrung*, idézi: LEUPOLD 55.

énekek felhasználásával. Így hasznosítani tudták saját koruk új vagy átírt gyülekezeti énekeit, s a gyülekezet a jobb érthetőség érdekében saját énekeskönyvében követhette szemével a szöveget.

A forma sűrűsödésével, és ezáltal rövidülésével a kantáták bővebben kifejtett egyházi ének formáját vették fel. A kantáta feladata ugyan az lett, mint a gyülekezeti énekeké, csak művészileg magasabb színvonalon.

Az egyházzene csak díszítette az istentiszteleteket, gyülekezésre szólalt meg vagy akkor, mikor a hívek elhagyták az összejövetelt, így már csak az hallgatta, akinek ideje és kedve volt.

2. Orgona

Mivel az istentiszteleteken nem volt helye orgonaműveknek — esetleg csak prelúdiumnak és fűgának⁴⁴— megszületett az orgonazenés egyházzenei áhítat fogalma. Az orgonisták programja a legkülönfélébb műveket foglalta magában, a korárelőjátéktól az átiratokon és indulókon keresztül a hangulatfestő darabokig. A legismertebb példa erre Vogler Abbé⁴⁵ orgonaprogramja: *Wie schön leuchtet der Morgenstern — Seeschlacht und Seesturm — Hymne — Flötenkonzert — Spazierfahrt auf dem Rhein, vom Donner unterbrochen — Psalm miserere.*⁴⁶

Folytatjuk

⁴⁴ „A szabad utójátéknak megvan a helye: az istentisztelet végén. Értelme elsősorban azon érzelmeknek a megjelenítése kell legyen, melyeket a befejeződött istentisztelet teljes tartalma a szívekben ébresztett. Legalább az utójáték kezdetének kell ezt az irányt követnie. Miután azonban a hallgatóság nagy része az utójáték alatt elhagyja a templomot, (az utójáték követelményei közé tartozik az is, hogy a zajt, melyet a távozók csapnak, elfedje úgy, hogy semmit ne tegyen általában a templom tisztessége és különösen a befejezett istentiszteleten kialakult hangulat ellen), így itt van az egyedül megbocsátható alkalom is arra, hogy az orgonista bemutassa tehetségét és ismereteit kötetlen formában.”⁴⁴ ALBRECHT 173.

⁴⁵ Georg Joseph Vogler (1749–1814) —Vogler abbé— német zeneszerző, orgonista, dirigens, pap, zenepedagógus, zeneteoretikus. Világi és egyházi műveket egyaránt komponált. Mannheimben, Párizsban, Stockholmban és Darmstadtban is működött. Különösen is sok orgonaművet komponált, köztük kb. 150 prelúdiumot, s hatással volt a kor orgona építészetére is. Legjelesebb növényékei közé tartozott Carl Maria von Weber és Giacomo Meyerbeer.

⁴⁶ ALBRECHT 101.

- ALBRECHT Christoph ALBRECHT: *Schleiermachers Liturgik*. Evangelische Verlagsanstalt GmbH. Berlin 1962.
- HEUSSI Karl HEUSSI: *Az egyháztörténet kézikönyve*. Osiris, Budapest 2000.
- JÁNOSSY JÁNOSSY Lajos: *Az evangélikus Liturgia megújodása történeti és elvi alapon*. Budapest 1932.
- LEUPOLD Ulrich LEUPOLD: *Die liturgische Gesänge der evangelischen Kirche im Zeitalter der Aufklärung und der Romantik*. Bärenreiter 1965.
- MGG *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. Hrsg. Friedrich Blume. Kassel 1949. *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*, 2. völlig neu bearbeitete Ausgabe. Hrsg. Prof. Dr. Ludwig Finscher. Kassel 1988.

Folyóiratok

Allgemeine Musikalische Zeitung (AMZ), 1799-től Lipcse
Berliner Allgemeine Musikalische Zeitung, 1824-től Berlin
Neue Zeitschrift für Musik, 1834-től Lipcse
Iris im Gebiete der Tonkunst, 1830–34 Berlin

A folyóiratok megtekintése mikrofilmen történt, Felix Mendelssohn-Bartholdy munkásságának egyházzenei szempontból jelentősebb éveire koncentrálva. Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz-ben (Berlin).